

اثرات گردشگری بر معیشت پایدار روستایی (مطالعه موردی: روستاهای ملهم دره و ترخین آباد همدان)

موسی اعظمی^۱ ناهید هاشمی امین^{*۲}

- ۱- استادیار گروه توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه بوعلی سینا،
- ۲- کارشناس ارشد رشته توسعه روستایی، دانشکده کشاورزی، دانشگاه بوعلی سینا، همدان

چکیده

گردشگری به طور فزاینده‌ای با مسئله‌ی کاهش فقر در کشورهای درحال توسعه دارای پیوند مستقیم بوده و به کار گرفته می‌شود. چارچوب معیشت پایدار توریسم محور (SLFT)، یکی از رویکردهای تحلیلی جدید، در زمینه توسعه روستایی است که در سال‌های اخیر برای بررسی توسعه روستایی و کاهش فقر، بسیار مورد توجه و کاربرد قرار گرفته است. بنابراین، این تحقیق با هدف تحلیل پیامدهای معیشت (اجتماعی، اقتصادی، زیست محیطی و نهادی پایدار) گردشگری در روستاهای ملهم‌دره و ترخین آباد همدان به صورت پیمایشی انجام شد. جامعه آماری ۳۰۱ نفر از سرپرست خانوارهای روستایی را تشکیل داده که با استفاده از فرمول کوکران و به صورت تصادفی ساده ۱۴۰ نفر به عنوان نمونه انتخاب گردیدند. ابزار مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه بود که روایی صوری آن به وسیله اساتید و متخصصین نرم‌افزار موضوعی تأیید و پایایی ضریب آلفای کرونباخ ($\alpha = 0/81$) حاصل شد. جهت انجام آزمون‌های آماری از نرم‌افزارهای SPSS²¹ استفاده شده است. نتایج تحلیل عاملی، نشان می‌دهد که چهار عامل در مجموع ۵۰/۱۴ درصد واریانس کل را تبیین کرده‌اند و از دیدگاه جامعه‌ی مورد مطالعه، چهار مؤلفه‌ی پیامدهای اقتصادی پایدار، پیامدهای اجتماعی پایدار، پیامدهای زیست‌محیطی پایدار، پیامدهای نهادی پایدار به ترتیب از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر مربوط به پیامدهای معیشت پایدار گردشگری روستایی هستند.

واژه‌های کلیدی: گردشگری روستایی، کاهش فقر، معیشت پایدار، پیامدهای معیشتی.

مقدمه

امروزه این مسئله آشکار شده است که لازمه رسیدن به توسعه، توجه به روستاها می‌باشد و بخش روستایی به عنوان بخش پایه محسوب می‌شود. در واقع، روستاها از فقیرترین و آسیب‌پذیرترین گروه‌های موجود در جوامع و به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه هستند. با توجه به این که عمده‌ی جمعیت فقیر جهان، حدود ۷۵٪ آن در مناطق روستایی زندگی می‌کنند (بانک جهانی^۱، ۲۰۰۸) در سال ۲۰۰۱، حدود ۱/۲ میلیارد نفر در جهان در شرایط فقر مصرفی حاد قرار داشته‌اند که حدود سه چهارم آن‌ها، یعنی ۹۰۰ میلیون نفر، در نواحی روستایی زندگی می‌کنند. همچنین پیش‌بینی شده است که تا سال ۲۰۲۵ بیش از نیمی از آن‌ها در همین شرایط باقی خواهند ماند (طالب و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۴). توجه به موضوع فقر یکی از مهم‌ترین و کلیدی‌ترین مسائل در مبحث توسعه محسوب می‌شود. با وجود این، به نظر می‌رسد راهبردهای گذشته در زمینه توسعه روستایی موفقیت‌آمیز نبوده و نتوانسته‌اند اهداف متعدد توسعه روستایی را در جامعه تأمین کنند (بانک جهانی، ۲۰۰۸). در نتیجه، به فعالیت‌ها و رویکردی پایدار و جامع برای توسعه روستایی نیاز است. در این میان، یکی از راهبردهایی که در دهه‌های اخیر در اغلب کشورهای جهان، مورد توجه قرار گرفته، توسعه و گسترش گردشگری در نواحی روستایی و استفاده از جاذبه‌های متعدد طبیعی و فرهنگی روستا به عنوان منبع درآمد معیشتی و در عین حال کمک به حفاظت از سرمایه‌ها و جاذبه‌های منحصر به فرد طبیعی و فرهنگی روستا می‌باشد. گردشگری به عقیده‌ی بسیاری از محققان، در مقایسه با دیگر بخش‌های اقتصادی مزایای بسیاری دارد؛ که آن را به یک ابزار مؤثر برای از بین بردن فقر تبدیل می‌کند (اشلی^۲ و همکاران، ۲۰۰۱) رویکردهای موجود در تحقیقات گردشگری سنتی، در سالهای اخیر، به علت کمبود توجه به مسئله معیشت و کاهش فقر روستایی بسیار مورد انتقاد بوده‌اند. در این حال، برخی اعتقاد دارند این کمبود و نقص می‌تواند با استفاده از رویکرد معیشت پایدار برای هدایت و تحلیل نقش گردشگری در توسعه روستایی، مورد توجه قرار گرفته و حل شود (اشلی^۳، ۲۰۰۰؛ تائو و وال^۴، ۲۰۰۹: ۲). از آنجا که کشور ما از نظر جاذبه‌های گردشگری جزء ۱۰ کشور برتر دنیا محسوب می‌شود و دارای مراکز روستایی فراوان و متنوع با جاذبه‌ها و قابلیت‌های بالقوه‌ی بسیار است، می‌توان امیدوار بود که گردشگری روستایی در کاهش مشکلات اقتصادی مؤثر باشد (رضوانی و همکاران، ۱۳۹۱) و پشتوانه‌ای برای اقتصاد منطقه‌ای و محلی گردد (قادری، ۱۳۸۵: ۹۹). رویکرد معیشت پایدار توریسم محور بر کاهش فقر و توسعه‌ی روستایی تأکید داشته (شن^۴، ۲۰۰۹: ۸) و از آنجا که یکی از ابعاد مهم این رویکرد، پیامدهای معیشتی گردشگری می‌باشد و از سوی دیگر این پیامدها نقش مهمی در معیشت خانواده‌ها، به ویژه خانواده‌های روستایی که تحت تأثیر فعالیت‌های گردشگری هستند، می‌باشد؛ بنابراین سؤال اساسی تحقیق عبارت است از این که از دیدگاه ساکنین روستاهای ملهم‌دره و ترخین آباد، صنعت توریسم چه نقشی می‌تواند بر پیامدهای معیشتی آنان داشته باشد.

¹ world Bank

² Ashley et al

³ Tao&Wall

⁴ Shen

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

رشد سریع تقاضا برای گردشگری روستایی به عنوان یک فعالیت تفریحی، اجتماعی، از سال ۱۹۴۵ آغاز شد. البته در همین زمان گردشگری روستایی شاهد رشد برجسته گردشگری بین‌المللی بوده و افزایش تقاضا برای گردشگری روستایی تا اندازه‌ای منجر به توسعه گردشگری شد و از سال ۱۹۶۰ توریسم نقش مهمی در اقتصاد ملی کشورهای توسعه یافته و همچنین در حال توسعه پیدا کرد. با این وجود مسائل مورد توجه توریسم بیشتر مربوط به بالا بردن درآمدهای ناشی از تبادلات با افراد خارجی، درآمدهای مالیاتی و تا حدودی حفظ منابع فرهنگی و زیست محیطی بوده و کمتر به کاهش فقر توجه داشته‌اند (گودوین^۱، ۲۰۰۶: ۱). کاهش فقر به‌طور سنتی در قطب توسعه توریسم قرار نداشت، اگرچه توریسم عقیده داشت که یکی از فرصت‌های توسعه برای فقر است تا سطوح فقر را کاهش دهد (هالند و همکاران^۲، ۲۰۰۳) در نهایت، در سازمان توسعه توریسم جهانی ایالات متحده، توریسم و کاهش فقر نقطه اوج توریسم پایدار در ژوهانسبورگ قرار گرفت (سازمان جهانی بین‌المللی گردشگری^۳، ۲۰۰۲) و توریسم به عنوان وسیله‌ای مؤثر برای کاهش فقر البته با مدیریت خوب معرفی شد. در چنین شرایطی اصطلاح توریسم طرفدار فقرا ابداع شد و مقصود از آن این است که توریسم وسیله‌ای است که منافع خاصی را برای فقرا تولید می‌کند (اشلی، ۲۰۰۰: ۶۲).

از مرور بر ادبیات مشخص می‌شود که رویکرد معیشت پایدار برخاسته از مفهوم وسیع توسعه روستایی است، مفهوم توسعه روستایی از نگرانی‌هایی برای قشر فقیر روستایی در کشورهای جهان سوم ریشه گرفته شده و به عنوان زیر مجموعه‌ای از مفهوم توسعه، در طی زمان، تحولاتی را در دیدگاه‌های غالب خود تجربه کرده است؛ به طور خلاصه می‌توان مشاهده کرد که توسعه روستایی از اواسط قرن بیستم از طریق سه پیکر فکری یعنی جمعیت و مدل تکنولوژی، نظریه‌های اقتصادی سیاسی، و توسعه کشاورزی عبور کرده (الیس^۴، ۲۰۰۰) و در نهایت به رویکرد معیشت پایدار در دهه‌ی ۱۹۸۰ رسیده است. در واقع ظهور این رویکرد پاسخی در نیاز به رویکردهای جدیدتر به مسئله‌ی کاهش فقر روستایی بوده (شن، ۲۰۰۹؛ الیس، ۲۰۰۰) و نیز راهی برای فکر کردن در مورد توسعه روستایی و تفکر یکپارچه برای کاهش فقر است و البته نه کاهش مرسوم فقر که از طریق افزایش بهره‌وری محصول و کمک‌های خارجی است (کان^۵، ۲۰۰۲).

کانوی و چمبرز معتقدند، معیشت از قابلیت‌ها، دارایی‌ها و فعالیت‌های لازم برای گذران معاش تشکیل شده است و معیشت هنگامی پایدار است که بتواند با فشار و شوک‌ها سازگار شود و بهبود یابد، قابلیت‌ها و دارایی‌های خود را تقویت یا حفظ کند و فرصت‌های معیشت پایدار را برای نسل بعد نیز فراهم آورد (چمبرز و کانوی^۶، ۱۹۹۲: ۶) سازمان توسعه بین‌المللی، مفهوم پایداری را گسترش داده و چهار بُعد کلیدی پایداری شامل اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و نهادی را در بر می‌گیرد. برخلاف مفهوم پایداری در توسعه، پایداری در ادبیات معیشت پایدار، از نظر مقیاس و دامنه، علاوه بر پایداری و در سطوح کلان‌تر مثلاً محلی و ملی به طور ویژه، بر پایداری در سطح خرد (فرد/خانوار) تأکید می‌کند (دپارتمان توسعه بین‌المللی^۷، ۱۹۹۹).

¹ Goodwin

² Holland et al

³ UNWTO

⁴ Ellis

⁵ Cahn

⁶ chambers and conwey

⁷ DFID

جدول ۱- سیر تحول نظریه‌های توسعه روستایی، توسعه گردشگری و توسعه پایدار

ترتیب زمانی	توسعه	توسعه روستایی	توسعه گردشگری
۱۹۵۰-۱۹۶۰	مدرنیزاسیون	مدل جمعیت و تکنولوژی	دیدگاه طرفدارانه
۱۹۶۰-۱۹۷۰	نظریه وابستگی	اقتصاد سیاسی تغییرات ارضی	دیدگاه محتاطانه
دهه ۱۹۸۰	توسعه جایگزین	توسعه کشاورزی	دیدگاه سازشکارانه
۱۹۹۰-امروز	توسعه پایدار	رویکرد معیشت پایدار	دیدگاه دانش‌گرا

(شن، ۲۰۰۹: ۵۲)

توسعه روستایی و گردشگری هر دو به الگوی نظریه‌های توسعه مرتبط هستند (روی^۱، ۲۰۰۳: ۳). گردشگری عرصه‌ی پیچیده و دارای اجزای بسیاری است که در محصول و تجربه‌ی گردشگری نقش دارند (کوری و فالکنر^۲، ۲۰۱۳: ۲). در واقع رویکرد معیشت پایدار برای گردشگری، از تلاقی نظریه‌های توسعه‌ی پایدار، توسعه‌ی روستایی و توسعه‌ی گردشگری حاصل می‌شود و نیز هر سه در مفهوم وسیع‌تر توسعه جای می‌گیرند. به عبارتی دیگر معیشت پایدار گردشگری، الگویی ترکیبی است که مفاهیم توسعه‌ی گردشگری، توسعه‌ی روستایی و توسعه‌ی پایدار را در خود ادغام کرده است (شن، ۲۰۰۹: ۵۷). از طرف دیگر مفهوم معیشت پایدار رابطه تنگاتنگی با توسعه اقتصادی و اجتماعی یک جامعه دارد.

جدول ۲- پیامدهای مثبت و منفی گردشگری بر معیشت روستایی

سرمایه‌ها	اثرات مثبت	اثرات منفی
نهادی	افزایش مشارکت و ایجاد پیوند بین مردم و برنامه‌ریزان	افزایش فاصله بین مردم و برنامه‌ریزان تصویب برنامه‌ها بدون دخالت مردم
اقتصادی	ایجاد اشتغال؛ رشد اقتصادی؛ ایجاد مازاد درآمد؛ ایجاد بازارهای جدید؛	کیفیت پائین مشاغل؛ فصلی بودن مشاغل مرتبط با گردشگری؛ اتکای بیش از حد بر گردشگری؛
اجتماعی	بهبود استانداردهای زندگی؛	مشکلات اجتماعی و پراکنده شدن فضای جامعه
طبیعی	ارتقاء اخلاق محیط زیستی؛ تحقیق و توسعه	فشار بر محیط طبیعی و کاهش دسترسی به منابع طبیعی
انسانی	آموزش و پیشرفت؛ کاهش آسیب‌پذیری	رقابت ناعادلانه

(منبع: مدمبو^۳، ۲۰۱۱: ۵۴-۷۸)

در سال‌های اخیر الگوی جدیدی، به نام چارچوب معیشت پایدار توریسم محور توسط فوجون شن توسعه داده شده که در آن تلاش شده است با شناخت روابط و شکاف‌های موجود میان رویکرد معیشت پایدار و بافت گردشگری و مباحث اساسی مربوط به هریک، آن‌ها را در یک الگو با یکدیگر ادغام کند (شن، ۲۰۰۹: ۴۶). در واقع گردشگری معیشت پایدار می‌تواند با آسیب‌پذیری مقابله، و پیامدهای معیشت را از

¹ Roe² Currie and Falconer³ Mthembu

لحاظ پایداری اقتصادی، اجتماعی، محیط‌زیست و همچنین نهادی بدون تضعیف معیشت‌های دیگر به دست آورد (الیس، ۲۰۰۰).

پیامدهای معیشتی، دستاوردها یا بروندهای حاصل از ترکیب استراتژی‌های معیشتی با دارایی‌های (سرمایه‌های) معیشتی برای افراد یا خانوارها هستند (دپارتمان توسعه بین‌المللی، ۱۹۹۹: ۳۵) پیامدهای معیشتی دارای اهمیت زیادی برای قشر روستایی داشته و ارتباط تنگاتنگی با دارایی‌های (سرمایه‌های) معیشتی دارند. همچنین پیامدهای معیشت، معیارهای با اهمیتی برای داوری در مورد کارایی و مؤثر بودن استراتژی‌های معیشتی محسوب می‌شوند (شن، ۲۰۰۹: ۶۰). با مقایسه‌ی بحث و بررسی‌ها در مورد پیامدهای معیشت، معمولاً سه ویژگی مشترک توسط محققان توسعه‌دهندگان و سازمان‌های مختلف ذکر شده است. به طور عام، معمولاً سه تعریف و تقسیم‌بندی مشابه در مورد پیامدهای معیشت بیان می‌شود. این سه خصوصیت به نوعی به سه بُعد اصلی و سنتی توسعه پایدار ارتباط دارند. اول این که پیامدهای معیشت با بُعد اقتصادی (نتایج اقتصادی) پیوند دارد که معمولاً توسط درآمد، اشتغال، فقر و برخی دیگر شاخص‌های اقتصادی نمایندگی می‌شود. دوم، مسئله‌ی پیوند پیامدهای معیشت با بُعد اجتماعی است که بیشتر به نتایج اجتماعی مانند رفاه غیرمادی مربوط است. سومین ویژگی مشترک به بُعد زیست‌محیطی یا به بیان دیگر چگونگی بهره‌برداری از منابع طبیعی به طور پایدار اشاره می‌کند (شن، ۲۰۰۹ و الیس، ۲۰۰۰). شنایدر و بارسو، پایداری اجتماعی را بیانگر توانایی یک اجتماع برای پذیرش بازدیدکنندگان در دوره‌های زمانی کوتاه یا بلندمدت می‌داند، به گونه‌ای که ناهماهنگی و تضادی در ساخت اجتماعی جامعه پدید نیاید یا به حداقل کاهش یابد؛ افزایش تضاد بین اعضای جامعه، تورم، افزایش قیمت زمین، فصلی شدن تولید و اشتغال و رشد بیش از حد بخش خدمات با بهره‌وری پایین، پیامدهای منفی گردشگری به لحاظ پایداری اجتماعی است (شنایدر و بارسو، ۱۳۸۲: ۱۳).

پایداری اقتصادی، بیانگر سودآوری عرضه خدمات از طرف جامعه محلی به گردشگران و رضایت آن‌ها است. هزینه‌های اقتصادی پرداخت شده از سوی گردشگران باید به لحاظ اقتصادی نسبت به عرضه کالاها در بازار مقرون به صرفه باشد و رضایت آن‌ها را از طریق تأمین رفاه و جذابیت‌های لازم تأمین کند. با توجه به مزایایی که گردشگری برای جوامع میزبان دارد، جوامع ناگزیرند به دلیل نیاز گردشگران به تأسیسات کارآمد زیربنایی، بهداشتی و اقامتی، به ایجاد و بهبود این گونه خدمات در مناطق گردشگری بپردازند. با رونق یافتن خدمات فوق و محصولات گردشگری، فرصت‌های شغلی برای مردم ایجاد شده است و از طریق سازوکار مالیاتی، موجب افزایش درآمدهای دولتی نیز می‌شود (لی، ۱۳۸۸: ۷۳). منظور از پایداری نهادی دسترسی مردم به بازارهای توریسم، تسهیم در منافع توریسم و مشارکت در فرایند سیاست‌گذاری در حدی است که رضایت جامعه محلی در تصمیم‌گیری‌ها برای دسترسی به پیامدهای معیشتی‌شان بهتر منعکس شود (سلی^۱، ۱۹۹۷: ۶۵-۶۷).

مطالعات زیادی از جنبه‌های مختلف فعالیت گردشگری در سطح جهان و ایران صورت گرفته است که به برخی از این پژوهش‌ها اشاره می‌شود: نتایج تحقیق ابراهیمی کوهبانه و ایزد (۱۳۹۳)، نشان می‌دهد که ورود گردشگران تأثیرات مثبت و معناداری بر بهبود درآمد اهالی روستا، توسعه امکانات بهداشتی عمومی، بهبود سیستم دفع فاضلاب و دفع زباله، گسترش مراکز اعتباری و توسعه سکونتگاه‌ها و معابر روستاها دارد.

¹ Slee

جمعه پور و احمدی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت عنوان تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی، روستای برغان (ساوجبلاغ) را مطالعه موردی نموده‌اند. ایشان در این تحقیق به این نتیجه رسیده‌اند که گردشگری در روستای برغان، اگرچه باعث بوجود آمدن اشتغال و در نتیجه درآمد مرتبط با گردشگری و نیز کمک به رشد برخی از فعالیت‌های روستایی مانند باغداری و خدمات شده است؛ اما این تأثیر بسیار محدود بوده و به علت نبود نهاد محلی و متولی متخصص گردشگری، منافع عمومی گردشگری برای کل جامعه محلی محقق نگردیده است. غفاری و ترکی (۱۳۸۸) در تحقیقی به این نتیجه رسیدند که میان افزایش شمار گردشگران، رونق گردشگری و بهبود شاخص‌های اجتماعی-اقتصادی رابطه معنی‌دار وجود دارد. همچنین بین افزایش شمار گردشگران و افزایش فرصت‌های شغلی، ارتقای سطح درآمد، بهبود وضعیت شاخص‌های فرهنگی و رفاه اجتماعی، رابطه معنی‌دار و در اکثر موارد مثبت وجود دارد. نتایج بدری و همکاران (۱۳۸۸) نشان دادند که اگرچه گردشگری منجر به اثرات و پیامدهای مثبت همچون اشتغال‌زایی، به‌ویژه اشتغال برای جوانان و افزایش درآمد ساکنان و ضریب تکاثری در نواحی روستایی حوزه‌ی مذکور شده؛ اما اثرات و پیامدهای منفی اقتصادی از قبیل افزایش قیمت کالا و خدمات در فصل گردشگری، بالا رفتن قیمت زمین و به طور کلی افزایش هزینه‌های زندگی ساکنان و وابستگی اقتصادی بیش از حد روستا به گردشگری را نیز در پی داشته است.

یافته‌های مطالعه هاگبلد^۱ و همکاران (۲۰۱۰)، بیانگر این است که اقتصاد غیر کشاورزی رابطه معناداری با گسترش فرصت‌های اقتصادی برای مردم فقیر روستایی دارد. از نقطه نظر آیریو و کورسال^۲ (۲۰۱۰)، در مناطق روستایی رومانی فعالیت‌های اقتصادی مطلوب‌تر باعث تغییرات اساسی شده است. برخی از خانواده‌ها به سراغ گردشگری به عنوان یک استراتژی تنوع اقتصادی رفته‌اند. گردشگری برای خانواده‌ها به صورت پایدار و محکم به عنوان یک فعالیت تکمیلی و یکپارچه است و کمک به تنوع اقتصادی می‌کند. بنابراین، گردشگری یک فعالیت پایدار برای راهبردهای معیشت خانوار می‌باشد. این فعالیت جدید متناسب با راهبردهای معیشت خانواده و اهداف دیگر به درجه قابل توجهی از موفقیت رسیده است و می‌تواند بیشتر گسترش یابد و موجب معیشت پایدار شود.

نتایج تحقیق لوریو و کورسیل^۳ (۲۰۱۰) و لپ^۴ (۲۰۰۸) نشان می‌دهد گردشگری بستر مناسبی را برای خانواده‌ها به‌منظور داشتن یک فعالیت متنوع اقتصادی و مکمل کشاورزی، فراهم نموده و این امر قابلیت خانواده‌ها و سطح زندگی آنان را افزایش خواهد داد. تائو و وال^۵ (۲۰۰۹) در مقاله‌ای بیان کردند یکی از راهبردهای معیشت پایدار برای روستاییان، گردشگری روستایی است و برای نشان دادن رابطه بین گردشگری و معیشت به مطالعه‌ای از تایوان پرداختند و گردشگری را به‌عنوان راهبرد اتخاذ شده برای معیشت پایدار روستاییان دانستند. شن و همکاران (۲۰۰۸) در مقاله‌ای به نام «معیشت پایدار گردشگری» بیان کرده‌اند که مفهوم معیشت پایدار گردشگری الگویی ترکیبی است که توسعه‌ی گردشگری، توسعه‌ی روستایی و توسعه‌ی پایدار را در خود ادغام کرده است؛ بنابراین شن در رساله‌ی خود پیامدهای معیشت پایدار گردشگری را شامل توسعه اقتصادی پایدار (شامل شاخص‌های اقتصاد محلی، تنوع اقتصادی، اشتغال،

¹ Haggblade

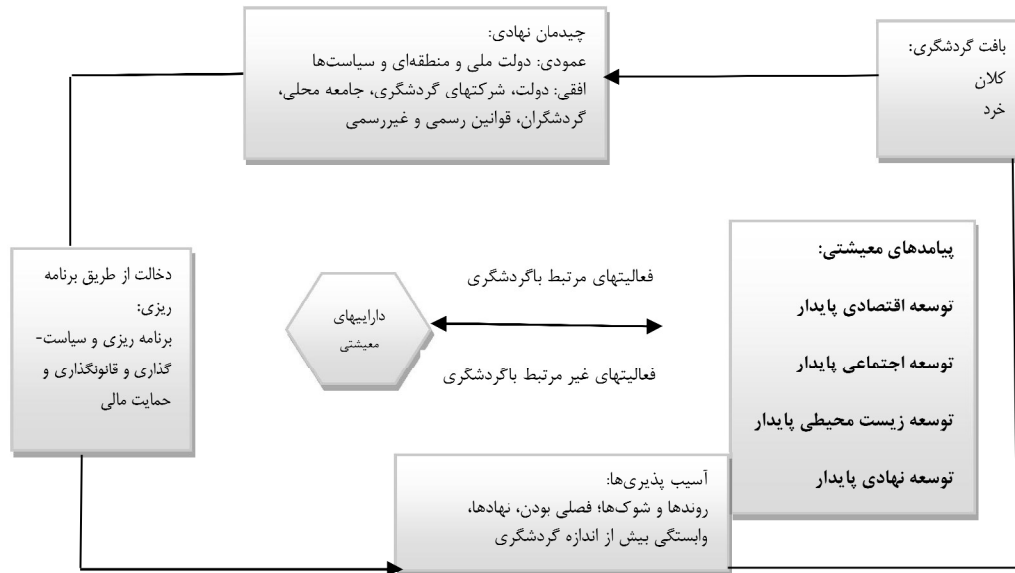
² Iorio and Corsale

³ Lorio & Corsale

⁴ Lepp

⁵ Tao and Wall

هزینه‌های زندگی، زیرساخت‌ها، در دسترس بودن خدمات آموزشی و بهداشتی، فرصت‌های آموزشی و دسترسی اطلاعات؛ توسعه اجتماعی پایدار (امنیت، فرهنگ، همبستگی جامعه، اعتماد، مهاجرت، تفریح و بهبود جایگاه زنان)؛ و همچنین توسعه پایدار زیست‌محیطی (جذابیت منطقه، آلودگی و زباله، منابع طبیعی و آگاهی‌های زیست‌محیطی)؛ و نیز توسعه پایدار نهادی (مشارکت در مدیریت گردشگری، دسترسی دموکراتیک و عادلانه به قدرت، ارتباطات و عادلانه بودن) تعریف کرده است (شن، ۲۰۰۹: ۷۸-۷۹). همچنین نتایج چنچ و لی^۱ (۲۰۰۸) نشان می‌دهد گردشگری می‌تواند به عنوان یک منبع مالی جدید، معیشت اقتصادی مردم محلی را بهبود بخشد و با ایجاد اشتغال و افزایش درآمد در زدودن چشم‌انداز فقر در نواحی روستایی مؤثر واقع شود. گال^۲ و همکاران (۲۰۰۷) با استفاده از الگوی معیشت پایدار، نقش و جایگاه گردشگری در زندگی معیشتی مردم در منطقه روستایی در شیلی را جهت شناخت بیشتر و روشن کردن معنای مباحثی همچون پایداری، معیشت، گردشگری از نقطه نظر مردم جامعه روستایی مورد بررسی قرار داد. وی نیز الگویی برای بررسی ارتباط معیشت پایدار با توسعه گردشگری جهت بررسی و شناخت عناصر و ارتباطات میان معیشت (منابع، استراتژی‌ها و پیامدهای آن) در یک بافت گردشگری ارائه داده است. همچنین توسان (۲۰۰۲) نیز در مطالعه تطبیقی خود در یورگاپ (ترکیه)، نادای (فیجی) و فلوریدای مرکزی (آمریکا)، ایجاد فرصت‌های شغلی از طریق گردشگری روستایی را یکی از آثار مثبت گردشگری ذکر کرده است.

شکل ۱- چارچوب معیشت پایدار برای گردشگری

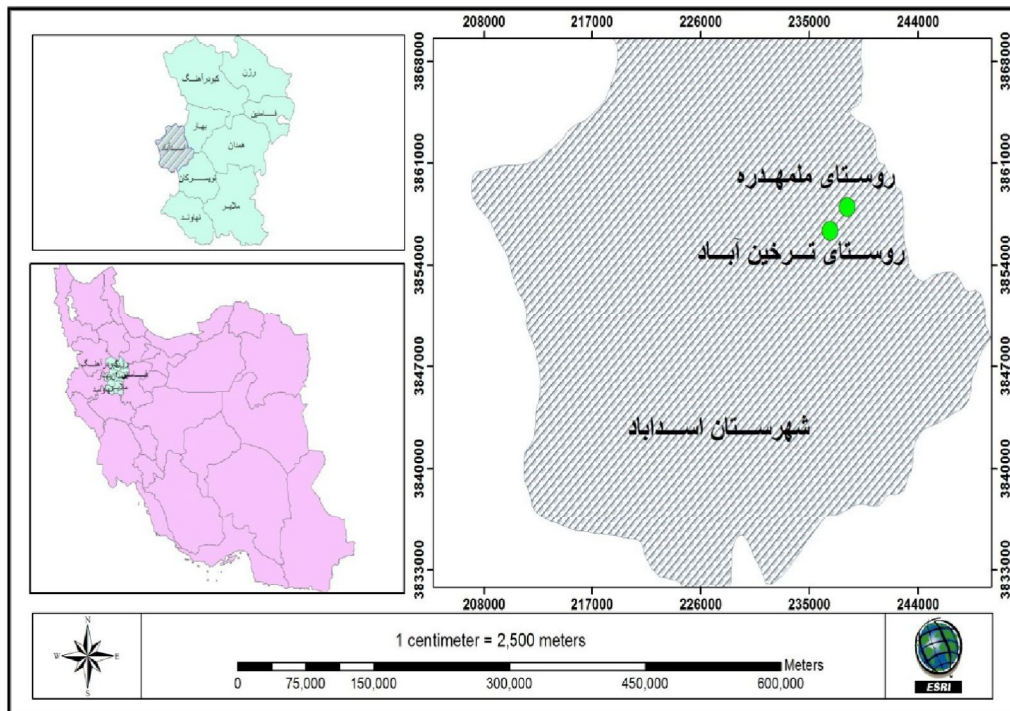
منبع: (شن، ۲۰۰۹: ۷۴)

¹ Chang & Lee

² Gale

معرفی منطقه مورد مطالعه

استان همدان پایتخت فرهنگ و تمدن ایران است؛ از روستاهای هدف گردشگری شهرستان اسدآباد (۴۵ کیلومتری همدان) روستای ملهم‌دره می‌باشد که در دره‌های شمال غربی واقع شده و فاصله آن با اسدآباد در حدود هفت کیلومتر است. این روستا دارای رودخانه‌ای بسیار زیبا و دیدنی است که از چهل چشمه سرچشمه می‌گیرد و کوه‌ها و دره‌ها از چهار طرف این روستا را احاطه کرده‌اند. دارای باغ‌های میوه و تاکستان‌های انگور است و محصولات این روستا از جمله آلو و گردو در سطح استان شهرت خاصی دارد از جمله برگزاری جشنواره آلو. روستای هدف گردشگری ملهم‌دره دارای ویژگی بافت پلکانی است و می‌توان آن را ماسوله‌ای در غرب کشور نامید. در نزدیکی روستای ملهم‌دره، روستای ترخین آباد واقع شده است که دارای چشم‌انداز زیبا که نشأت گرفته از باغات و مزارع است این روستا در هر فصل زیبایی خاص جذب گردشگری را دارا می‌باشد (شکل ۲).

شکل ۲- نقشه جغرافیایی منطقه مورد مطالعه (روستاهای ملهم‌دره و ترخین آباد در استان همدان)

روش پژوهش

روش تحقیق در این مطالعه به روش توصیفی-تحلیلی است که در آن داده‌های مورد نیاز براساس چارچوب معیشت پایدار توریسم محور فوجون شن (SLFT) از ساکنین روستاهای ملهم‌دره و ترخین آباد جمع‌آوری شده است این روستاها در کنار یکدیگر و در فاصله هفت کیلومتری شهرستان اسدآباد در استان همدان واقع شده‌اند. جامعه‌ی آماری مطالعه شده در این تحقیق را سرپرست خانوارها در روستاهای مورد مطالعه ۳۰۱ خانوار بودند و با استفاده از فرمول کوکران، تعداد ۱۴۰ نمونه به صورت تصادفی ساده انتخاب شدند. پایایی ابزار تحقیق با استفاده از نرم‌افزار SPSS²³ و آزمون آلفا کرونباخ مورد آزمایش قرار

گرفت و ضریب پایایی آن ۰/۸۱ محاسبه شد که نشان‌دهنده‌ی وضعیت مطلوب پرسشنامه برای تجزیه و تحلیل داده‌ها است. همچنین، روایی صوری آن به وسیله اساتید و متخصصین نرم افزار موضوعی تأیید شد. تحلیل داده‌ها شامل دو بخش توصیفی و تحلیلی می‌باشد که در توصیف داده‌ها از آماره‌های توصیفی فراوانی، درصد، انحراف معیار، واریانس و میانگین بهره گرفته شد. به طوری که اشاره شد، و در بخش آمار استنباطی به بررسی روابط میان متغیرهای پژوهش با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی پرداخته شد.

جدول ۳- جامعه نمونه و نمونه آماری تحقیق

نام آبادی	جمعیت (خانوار)	تعداد نمونه (نفر)
ملهم‌دره	۱۱۱	۵۰
ترخین آباد	۱۹۰	۹۰
جمع	۳۰۱	۱۴۰

سرشماری نفوس و مسکن (۱۳۹۰)

یافته‌های تحقیق

اطلاعات کسب شده نشان داد که سن جامعه مورد مطالعه بین رده سنی ۲۰ تا ۷۰ سال متغیر بوده و اکثریت آن‌ها ۳۸/۶ درصد در گروه سنی ۳۱ تا ۴۰ سال (میانگین سنی ۳۹/۷۸ با انحراف معیار ۹/۹۳) می‌باشد. همچنین، نتایج تحقیق حاکی از آن است که از میان ۱۴۰ نفر سرپرست خانوار روستایی مورد مطالعه ۲۴ نفر بی‌سوادند (۱۸/۵۰ درصد)، ۳۱ نفر (۲۳/۴ درصد) در سطح خواندن و نوشتن و ۴۶ نفر (۳۵/۴ درصد) نیز در مقطع ابتدایی و راهنمایی متوقف شده‌اند. ۲۵ نفر (۱۹/۲ درصد) در سطح متوسطه و دیپلم، ۴ نفر (۳/۱ درصد) دارای مدرک فوق دیپلم و بالاتر هستند. همچنین از نظر وضعیت شغلی ۹ نفر (۶/۴ درصد) پاسخگویان دارای شغل دولتی، ۲۳ نفر (۱۶/۴۰ درصد) مشاغل آزاد و ۹۴ نفر (۶۷/۱ درصد) کشاورز و باغدار و تنها ۱ نفر (۰/۷ درصد) خانه‌دار و حدود ۱۳ نفر (۹/۳ درصد) دارای سایر مشاغل می‌باشند. همچنین، در جدول (۴) وضعیت هریک از گویه‌های مربوط به تأثیرات گردشگری بر زندگی جامعه میزبان بر اساس ضریب تغییرات (CV) نشان داده شده است.

جدول ۴ - اولویت بندی پیامدهای گردشگری روستایی بر جامعه میزبان

اولویت	متغیر	میانگین رتبه‌ای	انحراف معیار	ضریب تغییرات (CV)
۱	تنوع اقتصادی	۴/۱۹	۰/۵۳۵	۰/۱۲۸
۲	زیرساخت‌ها	۳/۱۶	۰/۴۴۳	۰/۱۴۰
۳	آلودگی و زباله	۳/۰۴	۰/۴۴۷	۰/۱۴۷
۴	اشتغال	۳/۹۵	۰/۶۱۵	۰/۱۵۵
۵	دسترسی دموکراتیک و عادلانه به قدرت	۳/۳۱	۰/۵۲۱	۰/۱۵۷
۶	هزینه‌های زندگی	۳/۹۸	۰/۶۲۹	۰/۱۵۸
۷	تفریح	۳/۳۲	۰/۵۲۷	۰/۱۵۸
۸	در دسترس بودن خدمات آموزشی و بهداشتی	۳/۹۳	۰/۶۴۲	۰/۱۶۳

۰/۱۶۴	۰/۵۸۱	۳/۵۳	مشارکت در مدیریت گردشگری	۹
۰/۱۷۱	۰/۶۵۱	۳/۷۹	کاهش مهاجرت	۱۰
۰/۱۷۱	۰/۶۲۶	۳/۶۴	آگاهی‌های زیست‌محیطی	۱۱
۰/۱۷۲	۰/۵۸۴	۳/۳۹	همبستگی جامعه	۱۲
۰/۱۸۰	۰/۷۱۳	۳/۹۵	عادلان بودن منافع گردشگری	۱۳
۰/۱۸۱	۰/۷۵۸	۴/۱۷	فرصت‌های آموزشی	۱۴
۰/۱۸۴	۰/۶۴	۳/۴۷	ارتباطات	۱۵
۰/۱۸۶	۰/۷۸	۴/۱۸	اقتصاد محلی	۱۶
۰/۱۹۲	۰/۶۷۳	۳/۵۰	اعتماد	۱۷
۰/۲۰۷	۰/۶۰۷	۲/۹۳	منابع طبیعی	۱۸
۰/۲۰۸	۰/۷۰۲	۳/۳۶	فرهنگ	۱۹
۰/۲۲۰	۰/۷۶۳	۳/۴۶	جذابیت منطقه	۲۰
۰/۲۲۱	۰/۸۴۱	۳/۸۰	دسترسی اطلاعات	۲۱
۰/۲۵۰	۰/۸۵۷	۳/۴۲	بهبود جایگاه زنان	۲۲
۰/۲۵۴	۰/۸۶۱	۳/۳۸	امنیت	۲۳

مقیاس: خیلی کم (۱)، کم (۲)، متوسط (۳)، زیاد (۴)، خیلی زیاد (۵) منبع: یافته‌های تحقیق

در این پژوهش مقدار شاخص کفایت نمونه برداری (KMO) برابر ۰/۶۱ است که نشان دهنده کفایت نمونه‌گیری است. همچنین، میزان مجذور کای کرویت بارتلت ۱/۵۴۰ است که با درجه آزادی ۲۵۳ در سطح ۰/۰۰۰ معنی‌دار شده است و در نتیجه، این مقادیر حاکی از مناسب بودن داده‌هاست و می‌توان از داده‌ها برای تحلیل عاملی استفاده کرد. همچنین، ارزش ویژه چهار عامل بزرگ‌تر از یک به دست آمد (جدول ۵).

جدول ۵ - مقدار KMO و آزمون بارتلت

سطح معنی‌داری	آزمون بارتلت	KMO	تحلیل عاملی
۰/۰۰۰	۱/۵۴۰	۰/۶۱	مؤلفه‌های مؤثر بر پیامدهای معیشت گردشگری روستایی

منبع: یافته‌های تحقیق

جدول ۶ - مؤلفه‌های استخراج‌شده با مقدار ویژه، درصد واریانس و درصد تجمعی واریانس

مؤلفه‌ها	مقدار ویژه	درصد واریانس	فراوانی تجمعی درصد واریانس
۱	۳/۶۶	۱۵/۹۳	۱۵/۹۳
۲	۲/۸۳	۱۲/۳۰	۲۸/۲۳
۳	۲/۶۰	۱۱/۳۲	۳۹/۵۶
۴	۲/۴۳	۱۰/۵۸	۵۰/۱۴

منبع: یافته‌های تحقیق

بر اساس یافته‌های حاصل از جدول (۶) چهار عامل در مجموع ۵۰/۱۴ درصد واریانس کل را تبیین کرده‌اند. در این تحقیق، بیشترین مقدار ویژه، مربوط به مؤلفه اول یعنی عامل پیامدهای اقتصادی پایدار گردشگری با مقدار ویژه (۳/۶۶) بوده که بیشترین مقدار (۱۵/۹۳ درصد) واریانس متغیر وابسته را نیز تبیین کرده و مهم‌ترین متغیری که بیشترین بار را بر این عامل بار کرده متغیر زیرساخت‌ها می‌باشد که در جدول (۷) نشان داده شده است. دومین عامل که بیشترین مقدار واریانس باقیمانده را تبیین کرده است (۱۲/۳۰ درصد) عامل پیامدهای اجتماعی پایدار گردشگری نام‌گرفته که با مقدار ویژه (۲/۸۳) و مهم‌ترین متغیر آن‌ها مهاجرت است.

سومین عامل که بیشترین مقدار واریانس باقیمانده را تبیین کرده است (۱۱/۳۲ درصد) عامل پیامدهای زیست‌محیطی پایدار گردشگری نام‌گرفته که با مقدار ویژه ۲/۶۰ و مهم‌ترین متغیر آن‌ها جذابیت منطقه می‌باشد. متغیرهایی که در چهارمین عامل که بیشترین مقدار واریانس باقیمانده را تبیین کرده است (۱۰/۵۸ درصد) عامل پیامدهای نهادی پایدار گردشگری نام‌گرفته‌اند که مهم‌ترین متغیر آن‌ها ارتباطات است. به‌طور کلی درصد واریانس تبیین شده به وسیله‌ی هر مؤلفه با حرکت از مؤلفه‌ی اول به مؤلفه‌ی چهارم کمتر می‌شود. در جدول ۷، مؤلفه‌های نام‌گذاری شده به همراه متغیرهای مربوطه و بار عاملی مربوط به هر کدام از آن‌ها آورده شده است؛ و آنچه از این جدول برداشت می‌شود، بیانگر این است که از دیدگاه جامعه‌ی مورد مطالعه، چهار مؤلفه‌ی پیامدهای اقتصادی پایدار، پیامدهای اجتماعی پایدار، پیامدهای زیست‌محیطی پایدار، پیامدهای نهادی پایدار به ترتیب از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر مربوط به پیامدهای معیشت پایدار گردشگری روستایی هستند.

جدول ۷- متغیرهای بارشده به هر عامل و مقدار بارهای عاملی بعد از دوران ماتریس

نام مؤلفه	متغیرها	بار عاملی
پیامدهای اقتصادی پایدار	اقتصاد محلی	۰/۵۹
	اشتغال	۰/۶۹
	هزینه‌های زندگی	۰/۶۱
	زیرساخت‌ها	۰/۷۰
	تنوع اقتصادی	۰/۶۸
	در دسترس بودن خدمات آموزشی و بهداشتی	۰/۵۹
	فرصت‌های آموزشی	۰/۵۱
	دسترسی اطلاعات	۰/۶۲
پیامدهای اجتماعی پایدار	امنیت	۰/۵۱
	فرهنگ	۰/۵۰
	همبستگی جامعه	۰/۵۵
	اعتماد	۰/۶۰
	کاهش مهاجرت	۰/۷۵
	بهبود جایگاه زنان	۰/۷۳
پیامدهای زیست محیطی پایدار	جذابیت منطقه	۰/۶۰
	آلودگی و زباله	۰/۴۶
	منابع طبیعی	۰/۵۹

۰/۴۹	آگاهی‌های زیست‌محیطی	پیامدهای نهادی پایدار
۰/۴۰	مشارکت در مدیریت گردشگری	
۰/۴۱	دسترسی دموکراتیک و عادلانه به قدرت	
۰/۷۹	ارتباطات	
۰/۵۰	عادلانه بودن	

روش به‌کاررفته در چرخش عامل‌ها روش متعامد به شیوه وریماکس و معنی‌داری بارهای عاملی ۰/۴ در نظر گرفته می‌شود. منبع: یافته‌های تحقیق

بحث و نتیجه‌گیری

گردشگری روستایی نقش مهمی در جهت‌دهی به فعالیت‌های اقتصادی و کمک به افزایش درآمد جوامع محلی دارد (چاین و همکاران^۱، ۳۶: ۲۰۱۴). یکی از رویکردهای تحلیلی جدید در زمینه توسعه روستایی رویکرد معیشت پایدار توریسم محور است که در سال‌های اخیر به منظور توسعه روستایی و کاهش فقر مورد توجه قرار گرفته است. در رهیافت معیشت پایدار کمک می‌شود تا معیشت در پایه نظام موجود بنا شود؛ نظامی که باعث می‌شود علی‌رغم دسترسی محدود به منابع، فقرا همچنان زندگی کنند. اهداف توسعه پایدار در سطح محلی و در روستاها با به کارگیری رویکرد معیشت پایدار قابل دسترسی می‌باشند. در این پژوهش سعی شد تا پیامدهای پایدار گردشگری روستایی، مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. نتایج حاصل از پژوهش با استفاده از تحلیل عاملی مورد بررسی قرار گرفته شد. طبق نتایج به‌دست‌آمده در بخش اولویت‌بندی مؤلفه‌های مؤثر برگردشگری روستایی، تنوع اقتصادی، بهبود زیرساخت‌ها و کاهش آلودگی و زباله از مهم‌ترین این مؤلفه‌ها به شمار می‌رود. سایر مؤلفه‌های مؤثر به ترتیب اولویت در جدول ۱ آمده است؛ اما نتایج تحلیل عاملی، نشان می‌دهد که چهار عامل در مجموع ۵۰/۱۴ درصد واریانس کل را تبیین کرده‌اند؛ و بیشترین مقدار ویژه، مربوط به مؤلفه اول یعنی عامل پیامدهای اقتصادی پایدار گردشگری بوده که بیشترین مقدار (۱۵/۹۳ درصد) واریانس متغیر وابسته را نیز تبیین کرده و آنچه برداشت می‌شود، بیانگر این است که از دیدگاه جامعه‌ی مورد مطالعه، چهار مؤلفه‌ی پیامدهای اقتصادی پایدار، پیامدهای اجتماعی پایدار، پیامدهای زیست‌محیطی پایدار، پیامدهای نهادی پایدار به ترتیب از مهم‌ترین مؤلفه‌های مؤثر مربوط به پیامدهای معیشت پایدار گردشگری روستایی هستند. بنابراین، از پژوهش حاضر می‌توان نتیجه گرفت که برنامه‌ریزی معیشت پایدار توریسم محور از عوامل تأثیرگذار در توسعه و بهبود گردشگری پایدار است. در نتیجه این تحقیق با یافته‌های پژوهش ابراهیمی کوهبنه و ایزد (۱۳۹۳)؛ غفاری و ترکی (۱۳۸۸)؛ آریو و کورسال (۲۰۱۰)؛ تائو و وال (۲۰۰۹) و شن و همکاران (۲۰۰۹) هم سو می‌باشد.

روستاهاى مورد مطالعه با توجه به پتانسیل‌های طبیعی، وضعیت توپوگرافی منطقه و بافت مسکونی از روستاهای مهم جذب گردشگری استان می‌باشند، بنابراین مراقبت و نگهداری از بافت سنتی و با ارزش روستا موجب بهبود وضعیت کالبد این روستاها و رونق گردشگری می‌شود. همچنین، گردشگران با اسکان موقت خود ره‌آورد‌های اقتصادی برای روستائیان می‌توانند داشته باشند در این راستا سرمایه‌گذاران بخش خصوصی و حتی روستائیان ملهم‌دره و ترخین آباد می‌توانند سوئیت‌های اقامتی را متناسب با معماری روستا بسازند و با رجوع و ماندگاری گردشگر مواجه شوند.

¹ Chin et al

پیشنهاد کاربردی به مدیران اجرایی و مسئولین گردشگری کشور در ارتباط با سیاست مرتبط با اطلاعاتی جامع و یا یک شبکه جامع اطلاع رسانی شامل بخش‌های خصوصی و دولتی می‌تواند برای توریست‌ها از جذابیت بالایی برخوردار باشد. همچنین توجه به مسئله مدیریت سیستم‌های اطلاعاتی گردشگری و اطلاع‌رسانی بین دستگاهی می‌تواند اثربخشی فعالیت سیستم‌های دولتی و سازمان‌های خصوصی نشان در فرصت را افزایش دهد. تفریحات متنوع و همراه با هیجان. حفظ محیط‌زیست: کسانی که از گردشگری روستایی سود می‌برند باید در حفظ آن سهیم باشند و با حمایت‌های سیاسی و عملی از محیط‌زیست و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های تفریحی، کیفیت آن را بهبود بخشند. بازاریابی: تبلیغ و اطلاع رسانی در مورد صنعت گردشگری باید فهم مردم را نسبت به آن عمیق کند تا استفاده‌ی بهینه از روستا منجر به درک و لذت بردن از آن‌ها شود.

منابع و مآخذ:

۱. ابراهیمی کوهبنه، محمدصادق، ایزد، اسماعیل، ۱۳۹۳، تحلیل پیامدهای توسعه گردشگری بر توسعه مناطق روستایی (مورد مطالعه: دهستان کسلیان استان مازندران)، نشریه راهبردهای توسعه روستایی، جلد ۱، شماره ۱، صص ۷۳-۸۵.
۲. بدری، سید علی. مطیعی لنگرودی، سیدحسن. سلمان، محمد؛ و علیقلی زاده فیروزجایی، ناصر، ۱۳۸۸، اثرات اقتصادی گردشگری بر نواحی روستایی مطالعه موردی: نواحی روستایی بخش مرکزی نوشهر، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای. دوره ۷، شماره ۱۲، صص ۱۳-۳۵.
۳. جمعه پور، محمود و احمدی، شکوفه، ۱۳۹۰، تأثیر گردشگری بر معیشت پایدار روستایی (مطالعه موردی: روستای برغان، شهرستان ساوجبلاغ)، پژوهش‌های روستایی. دوره ۲، شماره ۱، صص ۳۳-۶۲.
۴. رضوانی، محمدرضا، جعفری مقدم، سعید و رحیم اف، حمید، ۱۳۹۱، تأثیر گردشگری بر تقویت نگرش‌های کارآفرینانه در مناطق روستایی، پژوهش‌های روستایی، دوره ۳، سال سوم، شماره ۱۰، صص ۱۵۳-۱۷۴.
۵. شنایدر، سوزان و بارسو، لویی، ۱۳۸۲، مدیریت در پهنه فرهنگها، ترجمه‌ی سیدمحمداعرابی و داوود ایزدی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۶. طالب، مهدی، صادق، پیری و سعید، محمدی، ۱۳۸۹، فراتحلیلی در مطالعات فقر در جامعه روستایی ایران، فصلنامه توسعه روستایی، دوره دوم، شماره دوم، صص ۲۱-۴۰.
۷. غفاری، سیدرامین و ترکی هرچگانی، معصومه، ۱۳۸۸، نقش گردشگری در توسعه اجتماعی - اقتصادی مناطق روستایی استان چهارمحال و بختیاری: مطالعه موردی بخش سامان، فصلنامه روستا و توسعه، دوره ۱۲، شماره ۲، صص ۱۱۳-۱۲۶.
۸. قادری، زاهد، ۱۳۸۵، اصول برنامه‌ریزی توسعه‌ی پایدار گردشگری روستایی، تهران: انتشارات سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌های کشور.
۹. لی، جان، ۱۳۸۸، گردشگری و توسعه در جهان سوم، ترجمه‌ی رکن الدین افتخاری و معصومه السادات صالحی امین، تهران: شرکت چاپ و نشر بازرگانی.

- 10-Ashley, C. 2000, The Impacts of Tourism on Rural Livelihoods: Namibia's Experience (No. ODI Working Paper 128), London: ODI.
- 11-Ashley, C. Roe, D. & Goodwin, H, 2001, Pro-poor tourism strategies: Making tourism work for the poor: A review of experience (No. 1). Iied.
- 12-Cahn, M, 2002, Sustainable livelihoods approach: Concept and practice. From http://www.devnet.org.nz/conf2002/papers/Cahn_Miranda.pdf
- 13-Chambers, R., & Conway, G. R, 1992, Sustainable rural livelihoods: Practical concepts for the 21st century. (No. IDS Discussion Paper 296). Brighton: IDS.
- 14-Chin, Chee-Hua; Lo, May-Chiun; Songan, Peter and Nair, Vikneswaran, 2014, Rural Tourism Destination Competitiveness: A study on Annah Rais Longhouse Homestay, Sarawak, Procedia - Social and Behavioral Sciences, No. 144, PP. 35 - 44.

- 15-Currie, Christine and Falconer, Peter, 2013, Maintaining Sustainable Island Destinations in Scotland: The role of the transport–tourism relationship, *Journal of Destination Marketing & Management*; <http://dx.doi.org/10.1016/j>.
- 16-Department for International Development, 1999, “Sustainable Livelihoods Guidance Sheets”, London, UK: DFID.
- 17-Ellis, F, 2000, *Rural livelihoods and diversity in developing countries*. Oxford; New York, NY: Oxford University Press.
- 18-Gale, T., Agarwal, S., & Shaw, G, 2007, the problems and dilemmas of northern European post-mature coastal tourism resorts. *Managing coastal tourism reports: a global perspective*, 21-39.
- 19-Goodwin, H, 2006, measuring and reporting the impact of tourism on poverty. from <http://www.haroldgoodwin.info/resources/measuring.pdf>
- 20-Haggblade, S., Hazell, P., Reardon, T, 2010, the rural non-farm economy: prospects for growth and poverty reduction. *World Dev.* 38: 1429–1441.
- 21-Holland, J., Dixey, L., & Burian, M, 2003, *Tourism in poor rural areas: Diversifying the product and expanding the benefits in rural Uganda and The Czech Republic*. London, UK: ODI, IIED and ICRT.
- 22-Iorio, Monica, Corsale, Andrea, 2010, “Rural tourism and livelihood strategies in Romania”, *Journal of Rural Studies* 26: 152–162.
- 23-Chang, Chun Ping & Lee, Chien Chiang, 2008, Tourism Development and Economic Growth: A closer look at panels, *Journal of Tourism Management*, 29(1), PP. 180 - 192.
- 24-Lepp A, 2008, Tourism and dependency: An analysis of Bigodi village, Uganda. *Tourism Manage.* 29: 1206-1214.
- 25-Lorio M. and corsale, A., 2010, Rural tourism and livelihood strategies in Romania. *J. Rural Stud.* 26:152-162.
- 26-Mthembu, M. J. Barney, (2011), *Rural Tourism as a Mechanism for Poverty Alleviation in KWAZULU-NATAL: The Case of BERGVILLE*”. A thesis submitted to the Faculty of Arts in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in the Department of Recreation and Tourism, at the University of Zululand.
- 27-Roe, D. (2003). Pro-poor tourism: Harnessing the world’s largest industry for the world’s poor. From www.propoortourism.org.uk/Dilys%20IIED%20paper.pdf.
- 28-Shen, F., Hughey, K., & Simmons, D., 2008, *Connecting Livelihoods Approach and Tourism: A Review of the Literature toward Integrative Thinking*, Lincoln university.
- 29-Shen, Fujun, 2009, *Tourism and the Sustainable Livelihoods Approach: Application within the Chinese context*, Ph.D. Thesis, Lincoln University researcharchive.lincoln.ac.nz.
- 30-Slee, B., 1997, “The economic impact of alternative types of rural tourism”. *Journal of Agricultural Economics*, (10)6.

-
- 31-Tao, T. C. H., & Wall, G, 2009, Tourism as a sustainable livelihood strategy. *Tourism Management*, 30(1), 90-98.
- 32-Tosun, C, 2002, Host perceptions of impacts: A comparative tourism study, *Annals of tourism research*, 29: 33-47.
- 33-UNWTO, 2002, Tourism and poverty alleviation. From <http://www.worldtourism.org/liberalization/poverty/Tourism%20&%20Poverty.pdf>.
- 34-World Bank, 2008, *World Development Report 2008: Agriculture for Development*. Washington, DC: World Bank.